

УДК 316.323.6

ЕРИК ОЛІН РАЙТ,

професор факультету соціології Університету Вісконсін-Медісон, президент Американської соціологічної асоціації у 2011–2012 роках

Як бути антикапіталістом у XXI столітті¹

Дана стаття відомого американського соціолога-неомарксиста Ерика Оліна Райта є одним із розділів нової книги, над якою зараз працює автор. У ній описано стан капіталізму в сучасному світі (як джерела одночасно економічного зростання та посилення нерівності), подано типологічний аналіз антикапіталістичних стратегій (повалення капіталізму, приборкання капіталізму, втеча від капіталізму та руйнування капіталізму зсередини), розглянуто “реальні утопії” як способи практичного створення більш справедливих і гуманних альтернативних варіантів світоустрою (у формі вже чинних інститутів або пропозицій щодо створення нових інститутів за допомогою суспільних перетворень і державної політики).

Ключові слова: *капіталізм, антикапіталістичні стратегії, реальні утопії*

Антикапіталістичні ідеї багатьом видаються смішними. Зрештою, подивіться, яка кількість інноваційних товарів та послуг з'явилася в останні роки завдяки капіталістичним підприємствам: смартфони та цифрове телебачення; самокеровані автомобілі та соціальні медіа; гігантські екрани, що транслюють футбольні матчі; відеоігри, що пов'язують тисячі гравців по всьому світу; будь-який споживчий товар, який тільки можна уявити, який доступний в інтернеті й може бути доставлений додому; різке підвищення продуктивності праці завдяки новітнім технологіям автоматизації тощо. І нехай розподіл доходів у рамках капіталістичної економіки залишається не-

---

¹ Переклад з англійської здійснено за публікацією: *Wright E.O. How to be an Anticapitalist for the 21st Century // Jacobin. — 2015. — Режим доступу: <https://www.jacobinmag.com/2015/12/erik-olin-wright-real-utopias-anticapitalism-democracy/>*

справедливим, правда й те, що останнім часом практично повсюдно суттєво розширився асортимент товарів широкого вжитку, котрі — як фізично, так і фінансово — може дозволити собі середньостатистична людина, навіть бідна. Погляньмо, як змінилися США за минулі п'ятдесят років, від 1965-го до 2015-го: частка американців, які мають кондиціонери, автомобілі, пральні й посудомийні машини, телевізори та внутрішньобудинкову каналізацію, за минулі півстоліття істотно зростає. Показники очікуваної тривалості життя збільшилися, а дитячої смертності — зменшилися. Цей список можна продовжувати нескінченно. І зараз, у XXI столітті, підвищення базових стандартів якості життя відбувається навіть у бідних країнах: візьмемо, приміром, поліпшення матеріальних умов життя громадян Китаю після того, як ця країна перейшла до ринкової економіки. Понад те, подивіться, що сталося, коли Росія і Китай спробували шукати альтернативи капіталізму! Навіть якщо не брати до уваги політичні репресії й загальну жорстокість цих режимів стосовно громадян, залишається фактом їхня повна економічна неспроможність. Виходить, якщо ви дбаєте про підвищення якості життя, ви не можете бути противником капіталізму? Це звичні всім докази, проте є й інші.

Найхарактерніша риса капіталізму — бідність за умов достатку. Це не єдина вада капіталізму, але саме ця властивість капіталістичної економіки — найсумніша її невдача. Особливо варте засудження існування такого явища, як дитяча бідність: діти вочевидь не можуть нести відповідальність за невідповідність вимогам економічної системи, особливо в багатих суспільствах, які легко могли б таку бідність викоринити. Так, мають місце економічне зростання, технологічні інновації, підвищення продуктивності та спадний розподіл товарів широкого вжитку, проте за умов капіталізму поряд з економічним зростанням відбувається зубожіння тих, чиї засоби до існування були знищені розвитком капіталізму, відсутність гарантій для тих, хто опинився на дні капіталістичного ринку праці, а також відчуженість і виснажлива праця для більшості. Капіталізм масово підвищив продуктивність і призвів до непомірного збагачення декого, проте багато хто й досі ледь зводить кінці з кінцями. Капіталізм — це механізм посилення нерівності, а не тільки економічного зростання. Крім того, невинно вочевиднюється те, що капіталізм, який переймається нескінченим пошуком вигоди, руйнівний для навколишнього середовища. У будь-якому разі центральним питанням має бути не те, наскільки в середньому поліпшилися матеріальні умови життя за тривалий відрізок часу в умовах капіталістичної економіки, а те, наскільки краще жилося би більшості людей в альтернативних економічних умовах у конкретний історичний момент. Справді, централізовані авторитарні й регульовані державою економічні системи XX століття — Росія і Китай — переважно показали себе як неспроможні, але це не єдині доступні варіанти.

Обидва ці приклади надійно враховані капіталістичною реальністю. Зовсім не хибним є твердження, що капіталізм змінив матеріальні умови життя у світі й разюче підвищив продуктивність людської праці, й багато хто від цього виграв. Але так само правильно й те, що капіталізм є джерелом безлічі лих і увічне недовольство формами людського страждання. На-

справді всі суперечки навколо проблеми капіталізму зводяться до одного фундаментального питання: чи можна одержати продуктивність, інновації та динамізм капіталізму, але без негативних наслідків. Маргарет Тетчер на початку 1980-х голосно заявляла, що “альтернативи немає”. За двадцять років учасники Всесвітнього соціального форуму (World Social Forum) вирішили: “Світ може бути влаштований по-іншому”.

У цій статті я наведу певні аргументи. По-перше, світ справді може бути влаштований по-іншому. По-друге, умови в ньому будуть куди сприятливішими для процвітання більшості людей. По-третє, деякі риси цього іншого світоустрою вже існують у поточних умовах. І нарешті, існують способи замінити ці поточні умови іншими, новими. Антикапіталізм можливий не тільки як моральна позиція стосовно негараздів і несправедливостей нашого світу, а й як практичний погляд на створення альтернативних умов, більш сприятливих для людського процвітання.

Чотири типи антикапіталізму

Капіталізм породжує антикапіталістів. У певний час і в певному місці опір капіталізові кристалізується в когерентних ідеологіях, що містять систематичну діагностику джерел негараздів і чіткі поради щодо їх подолання. Натомість в інших умовах антикапіталістичні погляди неявно присутні в мотивації, яка, на перший погляд, слабко співвідноситься із капіталістичним ладом. Це характерно, наприклад, для релігійних поглядів, під впливом яких люди відкидають сучасність і шукають порятунку в ізольованих спільнотах. Але завжди, хоч би де існував капіталізм, він невіддільний від незадоволення і протидії у тих чи інших формах.

Історія знає чотири типи опору капіталізові, кожен з яких має свою особливу логіку. Це *повалення* капіталізму (*smashing capitalism*), *приборкування* капіталізму (*taming capitalism*), *втеча* від капіталізму (*escaping capitalism*) і *руйнування* капіталізму зсередини (*eroding capitalism*). Вони можуть співіснувати чи комбінуватися одне з одним, але кожен з них являє собою особливу реакцію на шкоду, заподіювану капіталізмом. Ці чотири типи антикапіталістичних поглядів можна розглядати у двох вимірах. Перший з них — *мета стратегії* (*goal of strategies*), що є реакцією на шкоду від капіталізму: стратегія може бути спрямована як на подолання капіталістичних структур, так і на нейтралізацію найгірших капіталістичних лих. Другий вимір — *головне завдання стратегії* (*primary target of the strategy*): у цьому зв'язку стратегії можуть розглядати державу як інструмент і мати своїм об'єктом макрорівень системи чи бути спрямованими на мікрорівень і зосереджуватися на економічній діяльності індивідів, організацій і спільнот. Відповідно до цих вимірів ми маємо наведену далі типологію:

Повалення капіталізму

З огляду на те, як багато життів ламає капіталізм і якою величезною владою наділені можновладці й еліти, що прагнуть захистити свої інтереси та вигідний для них стан речей, легко зрозуміти, наскільки привабливою може

виглядати ідея повалення капіталізму. Прихильники цієї ідеї використовують певну аргументацію.

Чотири типи антикапіталістичних стратегій

		Мета стратегій	
		Нейтралізація шкоди	Подолання структур
Головне завдання стратегії	Макро-політичне	<i>Приборкання капіталізму</i>	<i>Повалення капіталізму</i>
	Мікро-соціальне	<i>Втеча від капіталізму</i>	<i>Руйнування капіталізму зсередини</i>

Система прогнила наскрізь. Будь-які зусилля зробити життя в ній прийнятнішим так чи інакше марні. Час від часу можна здійснювати невеликі реформи для поліпшення життя, але тільки тоді, коли позиції прихильників народу достатньо сильні. Крім того, таке поліпшення умов завжди буде тимчасовим, уразливим для критики та відворотним. Зрештою, це ілюзія, що капіталізм може коли-небудь стати милостивим до народу суспільним ладом, за якого народ процвітатиме і житиме повноцінно. Капіталізм нерезформований за своєю суттю. Єдина надія полягає в тому, щоб скинути його, змести уламки й побудувати щось альтернативне. Як сказано в останніх рядках пісні “Солідарність назавжди” (Solidarity Forever): “Ми зможемо створити новий світ на попелищі старого” (We can bring to birth a new world from the ashes of the old).

Але як цього досягти? Яким чином антикапіталістичні сили можуть зосередити у своїх руках достатньо влади, щоб знищити капіталізм і замінити його альтернативним ладом? Це завдання видається воістину безнадійним, оскільки влада панівних класів, що робить реформи ілюзорними, одночасно блокує будь-які зусилля, спрямовані на революційний прорив. Революційні антикапіталістичні теорії, натхненні працями Маркса, розвинені Леніним, Грамші та іншими, пропонують привабливий аргумент у цьому плані:

Нехай більшу частину часу капіталізм видається неприступним, водночас він являє собою суперечливу систему, схильну до збоїв і криз. Іноді такі кризи сягають такої глибини, що система стає слабкою та вразливою перед кинутими їй викликами. Найбільш сильні теорії передбачають існування прихованих тенденцій в “законах руху” капіталізму, що згодом призводять до криз, які ослаблюють систему і, врешті-решт, роблять цю систему нежиттєздатною. Капіталізм сам знищить умови свого існування. Але навіть тоді, коли тенденції щодо виникнення і граничного поглиблення кризової

ситуації немає, можна передбачити періодичні глибокі економічні кризи капіталістичної системи, під час яких система стає вразливою, і прорив стає можливим. Такі кризи створюють контекст, в якому революційна партія може повести за собою мобілізовані маси, щоб захопити державну владу чи то шляхом виборів, чи то шляхом насильницького повалення чинного режиму. Щойно державну владу захоплено, першочерговим завданням стає перетворення самої держави, аби вона стала належною зброєю проривної трансформації, а потім державну владу можна використовувати для придушення опозиції попередніх правлячих класів і їхніх союзників, демонтажу базисних капіталістичних структур і створення інститутів, необхідних альтернативній економічній системі.

У ХХ столітті різноманітні версії цього набору доказів збуджували уяву революціонерів у всьому світі. Революційний марксизм надихав на боротьбу завдяки оптимізму та надіям, у нього закладеним: він не тільки різко засуджував наявний стан справ, а й пропонував правдоподібний сценарій розбудови визвольної альтернативи. Це вселяло в людей сміливість та підтримувало віру в те, що вони рухають історією, що непохитна вірність ідеалам і жертви, до яких їх закликали заради боротьби з капіталізмом, не будуть марними і приведуть до успіху. І траплялося, хоча й нечасто, що така боротьба насправді приводила до революційного захоплення державної влади.

Проте жодного разу в результаті такого революційного захоплення влади не вдавалося розбудувати воістину демократичну, егалітарну й емансипативну альтернативу капіталістичному ладу. Хоча революції в ім'я соціалізму і комунізму демонстрували ймовірність “створення нового світу на попелищі старого” і якимось їм таки вдавалося поліпшити матеріальні умови життя більшості громадян на певний час, досвід героїчних проривів ХХ століття свідчить, що вони не призвели до створення нового світу, омріяного ідеологами революції. Одна річ — спалити вщент колишні інститути, і зовсім інша — побудувати нові емансипативні інститути на попелищі.

Причини, з яких революції ХХ століття не приводили до здорової та відтворюваної емансипації, залишаються, безумовно, предметом палких суперечок. Дехто певен, що в усьому винні особливі несприятливі історичні обставини, в яких здійснювалися спроби системних революцій. Такі революції відбувалися в економічно відсталих суспільствах, оточених могутніми ворогами. Інші вважають, що в усьому винні стратегічні помилки революційних лідерів. Є також уявлення, що ставлять під сумнів мотиви лідерів: ті, хто домагався революційного тріумфу, надихалися радше жагою високого статусу і влади, а не прагненням дати масам владу і добробут. Є й така думка: будь-які спроби радикальної зміни суспільного ладу приречені на провал за визначенням. Надто багато деталей, система дуже складна, а спектр непередбачуваних наслідків надто широкий. У результаті спроби системних революцій неминуче призводять до такого хаосу, коли революційним елітам незалежно від власних мотивів доведеться вдаватися до масштабного насильства і репресій задля підтримання суспільного порядку. Таке насильство, своєю чергою, нівелює саму можливість запуску істинно демократичного процесу створення нового суспільства, ґрунтованого на засадах спільної участі.

Незалежно від того, які з цих аргументів слушні (якщо взагалі правильним є бодай один із них), досвід революційних трагедій ХХ століття продемонстрував, що повалення капіталізму не є стратегією, яка веде до соціальної емансипації. Утім, ідеї революційного руйнування капіталістичного фундаменту не жили себе остаточно. Навіть попри те, що ідея повалення капіталізму не співзвучна стратегії будь-якої значимої політичної сили, вона відображає фрустрацію й обурення, зумовлені життям у світі гострої соціальної нерівності й нереалізованого прагнення гуманістичного процвітання, в умовах політичної системи, що видається дедалі більш недемократичною та байдужою. Але якщо насправді необхідно трансформувати капіталістичний лад, бачення, сформульованого під впливом гніву, недостатньо. Потрібна логічна стратегія, що має шанси бути втіленою на практиці.

Приборкування капіталізму

Головною альтернативою поваленню капіталізму у ХХ столітті була ідея приборкування капіталізму. Це центральна ідея антикапіталістичних течій у лівих і соціал-демократичних партіях, а також у неревольюційних соціалістичних партіях. Аргументи на її користь такі:

Нічим не стримуваний капіталізм завдає величезної шкоди суспільству. Він сприяє поглибленню нерівності настільки, що внеможливорює суспільну згуртованість. Він знищує традиційні способи заробітку й залишає людей наодинці з їхніми потребами. Він сприяє непевності та зростанню ризиків у житті індивідів і навіть цілих спільнот. Він шкодить навколишньому середовищу. Усе перелічене — наслідки внутрішньої динаміки, властивої капіталістичній економіці. Утім, можливе створення інститутів, здатних суттєво нейтралізувати згадану шкоду. Капіталізм не потребує повного звільнення від контролю. Приборкати його можна засобами ретельно розробленої державної політики. Поза сумнівом, цей процес супроводжуватиметься запеклими конфліктами, позаяк спрямований на обмеження автономії та повноважень капіталістичного класу, але при цьому не гарантує успішного розв'язання таких конфліктів. Капіталістичний клас і його політичні союзники незмінно заявляють, що регуляторна та перерозподільна політика, спрямована на нейтралізацію “нібито” шкоди від капіталізму, зрештою загальмує його динаміку, завадить конкуренції й підірве систему заохочень. Однак такі аргументи залишаються лишень раціоналізаціями, якими капіталісти пояснюють самим собі необхідність привласнення привілеїв і повноважень.

Приборкування капіталізму не впливає на властиву йому схильність завдавати шкоди суспільству — ідея полягає в тому, щоб зменшувати шкоду від нього. Як аналогію можна навести ліки, що можуть ефективно впоратися із симптомами хвороби, але не з глибинними її причинами. Іноді цього цілком достатньо. Батьки немовлят часто не висипаються і страждають від головного болю. Можна розв'язати цю проблему, прийнявши аспірин. Інше рішення — позбутися немовляти. Іноді нейтралізація симптомів працює краще, ніж позбавлення глибинних причин.

У період, що його часто називають “Золотим століттям капіталізму”, тобто впродовж приблизно тридцяти років після Другої світової війни, соціал-демократична політика, особливо в тих країнах, де вона втілювалася найжорсткіше, привела до непоганих результатів у плані гуманізації економічної системи. Зокрема, найефективніше знижували шкоду від капіталізму три кластери державної політики, а саме:

1. Деякі із найсерйозніших ризиків, на які люди наражаються в житті — особливо у сфері охорони здоров'я, зайнятості й доходу — були знижені завдяки доволі розвиненій, запитуваній і фінансованій суспільством системі соціального страхування.
2. Держава взяла на себе відповідальність за надання широкого спектра суспільних благ, оплачуваних через складну систему відносно високого оподаткування. Серед таких суспільних благ — безкоштовна початкова і вища освіта, формування навичок відповідно до обраної професії, громадський транспорт, культура, рекреаційна інфраструктура, розвиток науки й техніки, макроекономічна стабільність.
3. Держава також вибудувала регуляторний механізм, що допомагав упоратися із найсерйознішими негативними наслідками поведінки учасників капіталістичного ринку: забрудненням довкілля, нещасними випадками на виробництві, небезпечними товарами та послугами, хижацькою ринковою політикою тощо.

Унаслідок такої політики економіка не перестала бути капіталістичною: капіталісти так само залишали за собою свободу розподіляти капітал з огляду на майбутні вигідні можливості ринку, крім того, вони привласнювали прибуток, принесений інвестиціями і, за відрахуванням податків, могли використовувати його на власний розсуд. Змінилося от що: держава перебрала на себе обов'язок полегшувати наслідки трьох принципових вад капіталістичного ринку — це вразливість індивідів перед ризиками, брак суспільних благ і негативні наслідки приватної економічної діяльності за принципом максимальної вигоди. У результаті капіталізм набув вигляду достатньо добре функційно налаштованої системи з менш вираженими нерівністю й конфліктами. Капіталістам це могло бути не вигідно, але така система працювала досить непогано. Капіталізм було приборкано, принаймні частково.

Такою була Золота доба. У перші десятиліття XXI століття світ виглядає цілком інакше. Повсюдно, навіть у північноєвропейських країнах — оплоті соціал-демократії, залунали пропозиції скасувати “субсидії”, що стосуються соціального страхування, оподаткування і надання субсидійованих суспільних благ, а також скасувати регулювання багатьох аспектів капіталістичного виробництва та ринків, приватизувати значну частку державних послуг. Загалом такі трансформації пропонують під егідою так званого неолібералізму. Багато чинників вплинули на готовність й очевидну здатність держави нейтралізувати заподіювану капіталізмом шкоду. Глобалізація капіталізму значно полегшила для капіталістичних фірм процес переведення інвестицій в ті частини світу, де їхня діяльність регулюватиметься слабше, а робоча сила обходитиметься дешевше. Загроза такого руху капіталу, в поєднанні з технологічними та демографічними змінами, розко-

лола й послабила робітничий рух, зробивши його менш здатним до опору і політичної мобілізації. Одночасно із глобалізацією фінансіалізація капіталу призвела до серйозного збільшення багатства і посилення нерівності доходів, що, своєю чергою, надало політичні важелі опонентам соціал-демократичної держави як такої. У результаті капіталізм не був приборканий; він був спущений з ланцюга.

Напевно, ті майже три десятиліття Золотої доби були просто історичною аномалією, коротким періодом, коли сприятливі структурні умови та відчутна влада в руках народу створили можливість для розбудови відносно егалітарної соціал-демократичної моделі. До того капіталізм був хижацькою системою, і за доби неолібералізму він знову став хижацьким, повернувши суспільство до звичного для капіталістичних систем стану справ. Можливо, капіталізм не підлягає приборканню в довгостроковій перспективі. Прихильники ідеї революційного прориву завжди стверджували, що приборкання капіталізму — це ілюзія, відхід від створення політичного руху, спрямованого на повалення капіталізму.

Однак усе, можливо, не настільки безнадійне. Твердження, буцімто глобалізація накладає серйозні обмеження на здатність держави збирати податки, регулювати капіталізм і перерозподіляти прибуток, справляє політичний вплив лише тому, що люди приймають його на віру, а не тому, що ці обмеження насправді такі жорсткі. У політиці обмеження завжди виникають почасти через віру в ці обмеження. Неолібералізм — це радше ідеологія, яка живиться і підтримується могутніми політичними силами, а не чітко наукове обґрунтування справжніх обмежень, на які ми наражаємося у спробах зробити світ кращим місцем для життя. І хоча деякі політичні ініціативи, з яких складалася соціал-демократична програма в період Золотої доби, мабуть, втратили ефективність і потребують перегляду, приборкання капіталізму залишається життєздатною антикапіталістичною ідеєю.

Втеча від капіталізму

Однією з ранніх форм реагування на тиск капіталізму була втеча. Нехай утеча від капіталізму й не викристалізувалася в систематичну антикапіталістичну ідеологію, проте вона логічно послідовна.

Капіталізм занадто могутня система, котру неможливо знищити. Істинне приборкування капіталізму вимагає нереалістичного за тривалістю й інтенсивністю докладання зусиль, і, хоч там як, система загалом занадто величезна і складна, щоб ефективно її контролювати. Можновладці занадто могутні, щоби позбавити їх влади, і вони завжди матимуть змогу кооптувати опозицію і захистити свої привілеї. Неможливо боротися з міською радою. Є французька приказка: “Le plus ça change le plus c’est le même chose” — “Чим більше все змінюється, тим більше залишається тим самим”. Краще, що можна собі дозволити, — це самоізолюватися від згубного впливу капіталізму і, можливо, укритися від його руйнівного впливу в якомусь захищеному середовищі. Нехай ми не можемо змінити світ загалом, але ми можемо вирватися з його тенет, уникнути придушення і створити свою мікроальтернативу, в якій зможемо жити і процвітати.

Імпульс до втечі відбився у багатьох уже звичних реакціях на капіталістичні негаразди. Фермерський рух на Заході Сполучених Штатів у XIX столітті надихнув багатьох до створення стабільних закритих фермерських господарств на противагу виробництву для ринку. Ідея втечі від капіталізму закладена у слогані хіпі 1960-х: “врубайся, налаштувайся, відчальюй” (“turn on, tune in, drop out”). Зусилля деяких релігійних спільнот, як, наприклад, аміші (Amish), були спрямовані на зведення потужних бар’єрів між собою і рештою суспільства і полягали в тому, щоб максимально захистити себе від тиску ринку. Визначення сім’ї як “тихої гавані посеред бездушного світу” виражає ідеалізоване бачення сім’ї як неконкурентного соціального середовища, де взаємність і турбота стають прихистком від нещадного світу капіталізму, пронизаного конкуренцією. Втеча від капіталізму, хоча й обмежена в часі, дістає вияв і в далеких походах незаселеними територіями.

Втеча від капіталізму найчастіше означає уникнення політичної залученості та, звісно, колективних зусиль зі зміни світу загалом. У наш час утеча (ескапізм) зазвичай є індивідуалістською життєвою стратегією. Й іноді це індивідуалістська стратегія, залежна від капіталістичних багатств, як у випадку стереотипного банкіра з Вол Стрит, котрий вирішує “кинути ці щурячі перегони”, переїжджає в глушину, щоб добровільно віддатися принадам простого життя, і все це на прибуток від трастового фонду, що працює на капіталістичних інвестиціях.

Через відсутність політичної складової втечу від капіталізму можна просто не врахувати як різновид антикапіталістичної ідеї, особливо коли вона здійснюється за рахунок привілеїв, отриманих завдяки капіталізму як такому. Перельоти у віддалені куточки земної кулі та далекі походи з дорогим спорядженням важко назвати бодай трохи послідовним вираженням опозиції капіталізму. Проте існують приклади втечі від капіталізму, які насправді є спробою розв’язати проблему капіталізму в ширшому сенсі. Спеціально створені спільноти можуть надихатися прагненням уникнути тиску капіталізму, але іноді вони також можуть послуговувати моделями колективістського, більш егалітарного й демократичного способу життя. Звісно, кооперативи, створення яких може бути мотивоване головним прагненням уникнути авторитарної атмосфери на робочому місці й експлуатації капіталістичними фірмами, можуть стати частиною більшої системи, здатної кинути виклик капіталізму. Рух “Зроби сам” (“Do It Yourself”) і так звана економіка обміну можуть виникати за умов стагнації індивідуального доходу в періоди суцільної суворой економії, але вони також можуть протрувати шлях до нових способів організації економічної діяльності, менш залежної від ринку. І, в ширшому сенсі, добровільна простота життя може зробити внесок у боротьбу з консьюмеризмом і надмірною заклопотаністю економічним зростанням в умовах капіталізму.

Руйнування капіталізму зсередини

Четвертий тип антикапіталістичних ідей трапляється значно рідше за інші. Спирається він на такі докази.

Усі соціально-економічні системи являють собою складний набір безлічі різноманітних економічних формацій, відносин і видів діяльності. Жодна економічна система з-поміж наявних нині або тих, що існували раніше, не є суто капіталістичною. Капіталізм як спосіб організації економічної діяльності включає три ключові компоненти: право приватної власності на капітал, виробництво для збуту на ринку й одержання прибутку, наймання виконавців, які не володіють засобами виробництва. Наявні економічні системи поєднують капіталізм із цілою низкою форм організації виробництва і розподілу товарів та послуг: безпосередньо державою; всередині сімей і виходячи з потреб членів сім'ї; через локальні мережі та організації, що працюють з локальними спільнотами; через кооперативи, що перебувають у власності їхніх членів і підлягають демократичному управлінню; через громадські організації, зорієнтовані на ринок; за принципом "рівний рівному" всередині мереж, члени яких зайняті у спільних виробничих процесах; а також багато інших. Деякі з цих форм організації економічної діяльності можна вважати гібридними, такими, що поєднують капіталістичні й некапіталістичні елементи. Деякі — зовсім некапіталістичні. Деякі — антикапіталістичні. Такі системи ми називаємо капіталістичними в тих випадках, коли капіталізм є вирішальним для економічних умов життя і засобів до існування більшості людей. Таке домінування капіталізму фундаментально деструктивне. Один зі способів кинути виклик капіталізму — це побудувати більш демократичні, егалітарні, ґрунтовані на участі економічні відносини в тих тріщинах і виломах цієї системи, в яких тільки можливо, і боротися за розширення таких просторів і захищати їх.

Ідея руйнування капіталізму зсередини містить припущення, що в цих альтернатив є потенціал у довгостроковій перспективі розширитися настільки, що капіталізм втратить домінуючі позиції. Аналогія з природною екосистемою могла б послугувати наочним матеріалом для пояснення цієї ідеї. Візьмемо озеро. Озеро — це маса води в заглибленні ландшафту з певним ґрунтом, рельєфом, водними ресурсами та кліматом. У воді живе певна кількість видів риб та інших істот, у ній і навколо неї ростуть різноманітні рослини. Усе разом це й становить природну екосистему озера. (Це система в тому сенсі, в якому всі її складові впливають одне на одне, але це не суцільний організм, в якому всі органи функціонально сполучені один з одним у щось ціле і когерентне. Соціальні системи назагал краще уявляти як екосистеми, де вільно зчленовані елементи взаємодіють між собою, а не як організми, де всі органи мають певну функцію.) У таку екосистему можна привнести новий вид риб, нехарактерний для цієї водойми. Деякі привнесені види одразу вимруть у новому середовищі. Інші можуть знайти собі невеличку нішу в екосистемі озера, не дуже вплинувши на екосистему загалом. Але трапляється і так, що привнесений вид зможе розплодитися і витіснити домінуючий "природний" вид. Стратегія руйнування капіталізму зсередини передбачає впровадження найбільш життєздатних та емансипативних видів некапіталістичної економічної діяльності в екосистему капіталізму, підтримання їхнього розвитку шляхом захисту сприятливих для них ніш і пошуку можливостей для розширення їхнього середовища

існування. Зрештою можна сподіватися, що такі привнесені види вийдуть за рамки своїх ніш і змінять характер екосистеми в цілому.

Такий перебіг думки про процес виходу за рамки капіталізму доволі помітно нагадує типову стилізовану історію про перехід від докапіталістичних європейських феодальних суспільств до капіталізму. У феодальній економіці пізнього Середньовіччя виникали протокапіталістичні відносини та практики, й особливо це було помітно у великих містах. Спершу до них належала комерційна діяльність, регульоване гільдіями ремісництво і банківська справа. Ці форми економічної діяльності посідали порожні ніші і часто були вельми корисними для феодальних еліт. Коли масштаб такої діяльності збільшився, вони поступово набували дедалі більш капіталістичного характеру і подекуди ставали дедалі більш руйнівними для вкоріненого феодального панування в економіці загалом. І хоча цей процес тривав кілька століть і був конче нерівномірним, феодальна модель перестала домінувати в економічному житті деяких європейських країн. Феодалізм був роз'їдений, зруйнований зсередини. Нехай цей процес і супроводжувався політичними бунтами і навіть революціями, однак ці події не підірвали економічну структуру, а радше ратифіковували і раціоналізували зміни, що вже відбулися в соціально-економічній структурі цих країн.

Стратегічне бачення руйнування капіталізму зсередини схожим чином розглядає процес витіснення капіталізму з домінантних позицій в економіці: альтернативні некапіталістичні форми економічної діяльності зароджуються у вільних нішах економічної системи, що залишається при цьому капіталістичною. Згодом ці форми діяльності стають дедалі масштабнішими — як спонтанно, так і, що важливо, в результаті втілення продуманої стратегії. Має місце боротьба, в яку залучена і держава — іноді як захисник таких ніш, іноді — як агент сприяння новим можливостям. Рано чи пізно такі некапіталістичні відносини і форми діяльності стають настільки помітними в житті індивідів і спільнот, що капіталізм уже не вважається домінантним у системі відносин загалом.

Таке стратегічне бачення властиве деяким сучасним анархічним течіям. Якщо революційний соціалізм пропонує захопити державну владу з метою повалення капіталізму, а соціал-демократія пропонує приборкувати капіталізм засобами державної влади, анархісти назагал пропонують не залучати державу зовсім — або навіть ігнорувати її — оскільки, зрештою, держава залишається машиною придушення, а не звільнення. Єдина емансипативна альтернатива капіталізму, на яку варто сподіватися, — це альтернатива, що втілює ідеали рівності, демократії та солідарності, причому така, що вибудована на наявному фундаменті й постійно зростає завдяки спільним зусиллям.

Руйнування капіталізму зсередини як стратегія одночасно і заманливе, і важко досяжне. Заманливе, оскільки передбачає, що навіть у державі, далекій від прагнень соціальної справедливості й емансипативних соціальних змін багато що можливе. Можна взятися за розбудову нового світу, але не на попелищі старого, а в його порожнечах. Важко досяжне воно, позаяк викликає серйозні сумніви в можливості усунути капіталізм з домінантних позицій через акумуляцію емансипативних економічних ніш у капіталіс-

тичній системі, особливо з огляду на надзвичайну могутність і багатство великих фінансових корпорацій і залежність засобів до існування більшості людей від здорового функціонування капіталістичного ринку. Звісно, якщо коли-небудь емансипативні форми економічної діяльності та відносин розростуться до того, щоб загрозувати капіталізму, вони просто будуть знищені.

Руйнування капіталізму зсередини — не плід фантазій. Але це буде можливе тільки у поєднанні із соціал-демократичною ідеєю приборкання капіталізму. Найважливіше тут поєднати суспільно зорієнтовані стратегічні бачення анархістів, що йдуть знизу, з державно зорієнтованою логікою соціал-демократії, що йде зверху. *Нам необхідно приборкувати капіталізм, щоб зробити його більш вразливим для руйнування зсередини, і руйнувати капіталізм зсередини так, щоб робити його більш приборкуваним.* Одне з понять, що може допомогти нам в об'єднанні цих двох течій антикапіталістичної думки, — *реальні утопії*.

Чотири типи антикапіталістичних стратегій

		Мета стратегій	
		Нейтралізація шкоди	Подолання структур
Головне завдання стратегії	Макро-політичне	<i>Приборкання капіталізму</i>	<i>Повалення капіталізму</i>
	Мікро-соціальне	<i>Втеча від капіталізму</i>	<i>Руйнування капіталізму зсередини</i>

Реальні утопії

Реальна утопія — це оксюморон. Слово “утопія” (utopia) вигадав Томас Мор у 1516 році, поєднавши у літері “*u*” два давньогрецькі префікси, *eu* — “благо” і *ou* — “не”, і розташувавши її попереду давньогрецького слова *topos* — “місце”. Вийшла “утопія” — місце благ, якого не існує. Це фантастичний ідеал. Як же він може бути “реальним”? Цілком реалістично — шукати не ідеал, але спосіб поліпшити світ. Насправді пошук ідеалу може нашкодити практичному завданню з удосконалення світу. Як то кажуть, “краще ворог доброго”. Таким чином, між реальним і утопічним присутнє внутрішнє напруження. І саме це напруження покликана зафіксувати ідея “реальної утопії”. Вона полягає в тому, щоб підживлювати наші найпотаємніші прагнення справедливого й гуманного світоустрою, якого не існує, і водночас залучати нас у практичне створення альтернатив, які зможуть вижити в

наявному світі й бути прообразом світу, яким він може стати. Ця ідея покликає допомогти нам рухатися в обраному нами напрямі. Реальні утопії переносять утопію з *ніде в тут-і-зараз* — туди, де ми створюємо емансипативні альтернативні варіанти світу, яким він міг би бути, в умовах світу, яким він є.

Реальні утопії можуть існувати всюди, де ідеали емансипації втілені у чинних інститутах чи пропозиціях зі створення нових інститутів. І те, і інше — невіддільні складові пункту призначення і стратегії. Наведу кілька прикладів.

Чинні інститути

Робітничі кооперативи — це реальна утопія, що виникла одночасно із розвитком капіталізму. Три найважливіші визвольні ідеали — це рівність, демократія і солідарність. Усі вони важко досяжні за умов капіталістичних фірм, де влада зосереджена в руках власників і їхніх представників, внутрішні ресурси й можливості розподіляються за принципами, дуже далекими від рівності, а конкуренція постійно підточує солідарність. У кооперативі, що належить робітникам, всі активи фірми перебувають у власності всіх учасників кооперативу, залучених до управління фірмою за демократичним принципом “одна людина — один голос”. У невеликому кооперативі таке демократичне управління може здійснюватися у вигляді загальних зборів усіх учасників. У великому кооперативі — робітники обирають раду директорів, які управляють фірмою. Робітничі кооперативи також можуть набувати й більш капіталістичних рис: приміром, вони можуть наймати тимчасових працівників чи бути негостинними щодо потенційних учасників, які належать до тих чи інших етнічних або расових груп. Таким чином, кооперативи часто ґрунтуються на суперечливих цінностях. Однак в них є потенційна здатність підточувати верховенство капіталізму, коли вони розширюють економічний простір, у рамках якого можуть діяти емансипативні принципи й ідеали. Кластери робітничих кооперативів можуть об’єднуватися в мережі. За належної суспільної підтримки такі мережі можуть розширюватися, глибше проникати в тканину ринку й утворювати кооперативний сектор ринку. Такий сектор — за сприятливих обставин — може конкурувати з капіталістичною системою.

Публічні бібліотеки — ще один різновид реальної утопії. На перший погляд цей приклад може видатися дивним. Зрештою, бібліотеки — досить старий інститут, властивий усім капіталістичним суспільствам. У Сполучених Штатах велика мережа публічних бібліотек значною мірою фінансувалася Ендрю Карнегі — одним із хижих індустріалістів Позолоченої доби. Він, ясна річ, не був антикапіталістом і, до речі, розглядав свою філантропію стосовно бібліотек як спосіб зміцнити капіталізм як систему. Проте бібліотеки втілюють принципи доступності та розподілу, що є за своєю суттю антикапіталістичними. Звернімо увагу на різницю в доступності книг у книгарні й у бібліотеці. У книгарні ви шукаєте потрібну вам книгу на полиці, дивитися на ціну і, якщо можете собі дозволити і достатньо зацікавлені, ви йдете до каси, віддаєте необхідну суму грошей і йдете з книгою. У бібліотеці ви підходите до полиці (або, як зараз частіше трапляється, до ком-

п'ютерного термінала), перевіряєте, чи є потрібна вам книга, знаходите її, йдете до бібліотекаря, показуєте свій абонемент і йдете з книгою. Якщо книгу вже хтось взяв, вас ставлять у чергу. У книгарні розподіл працює за принципом “кожному за можливістю платити”. У бібліотеці працює принцип “кожному за потребами”. Понад те, в бібліотеці, якщо є дисбаланс між пропозицією та попитом, збільшується час очікування книги. Дефіцитні книги обмежуються за часом, а не за ціною. Черга — абсолютно егалітарний інструмент: день життя кожного цінний однаково. Бібліотека, що добре постається, буде розцінювати довгу чергу як сигнал до замовлення більшої кількості примірників запитуваної книги. Бібліотеки також можуть перетворюватися на багатофункціональні громадські установи і бути не тільки сховищем книг. Гарні бібліотеки надають місце для зустрічей, концертів та інших виступів і загалом являють собою зручне місце для зборів. Звісно, бібліотеки можуть ставати й ексклюзивними зонами, негостинними для представників певних груп. Вони можуть бути елітистськими в плані правил і розподілу бюджетів. Таким чином, реальні бібліотеки мають суперечливі цінності. Але доки вони втілюють емансипативні ідеали рівності, демократії та спільності, вони залишаються реальними утопіями.

І останній приклад насправді наявної реальної утопії — це нові форми децентралізованого спільного виробництва, що виникли за цифрової доби. Мабуть, найвідоміший приклад — “Вікіпедія”. Лишень за десять років від моменту створення вона знищила трьохсотрічний ринок енциклопедій. Вже неможливо створити комерційно доцільну енциклопедію загального призначення. “Вікіпедія” створюється на абсолютно антикапіталістичних громадських засадах кількома сотнями тисяч редакторів з усього світу, котрі роблять свій внесок у глобальну вільну доступність знань для всіх. Вона фінансується чимось, що можна назвати даровою економікою, і завдяки цьому має у своєму розпорядженні необхідні інфраструктурні ресурси. У “Вікіпедії” безліч проблем — деякі статті чудові, інші жахливі, — але це видатний приклад співробітництва і спільної праці величезного масштабу, причому високопродуктивної й зорганізованої на антикапіталістичних принципах. Таких прикладів у цифровій сфері чимало. Якщо уявити, що такий підхід може застосовуватися у виробництві товарів, а не тільки інформації, то зможемо уявити і децентралізоване спільне виробництво, здатне підточити фундамент капіталізму.

Пропозиції

Реальні утопії також можуть існувати у формі пропозицій/проектів, що стосуються суспільних перетворень і державної політики, а не тільки чинних інститутів. У цьому полягає важлива роль реальних утопій у рамках довгострокових політичних стратегій з досягнення соціальної справедливості й емансипації людей. Два такі приклади — безумовний базовий дохід і журналістика, що фінансується оподаткуванням з метою створення демократичної системи масової інформації.

Безумовний базовий дохід (unconditional basic income) означає, що кожна людина безумовно отримує певний дохід, що покриває базові людські потреби. Він допоможе вможливити скромне, культурно прийнятне життя без

надлишків. Він також може допомогти розв'язати проблему голоду серед малозабезпечених, причому таким чином, щоб закласти фундамент емансипативної альтернативи. Безумовний базовий дохід безпосередньо елімінує один із негараздів капіталізму — бідність за умов достатку. Але, крім того, він може бути внеском у потенційний успіх руйнування капіталізму зсередини в довгостроковій перспективі, переспрямувавши ресурси на некапіталістичні форми економічної діяльності. Уявіть, як базовий дохід вплине на робітничі кооперативи. Одна з причин уразливості робітничих кооперативів — необхідність генерувати достатній прибуток, щоб покривати матеріальні витрати на виробництво, а також забезпечувати базовим доходом своїх учасників. Якщо базовий дохід гарантується незалежно від ринкового успіху, робітничі кооперативи можуть стати більш здоровими підприємствами. Це означатиме, що банківські позики для них будуть обтяжені меншими ризиками. Таким чином, за іронією долі, безумовний базовий дохід допоможе розв'язати проблему кредитного ринку для кооперативів. Він також посприє масовому припливу учасників до децентралізованого спільного виробництва і багатьох інших продуктивних видів діяльності, що не приносять ринкового доходу своїм учасникам.

Фінансована з податків журналістика може стати одним зі способів розв'язати проблему, що виникає в демократичних суспільствах за умов капіталізму: домінування на ринку ЗМІ великих капіталістичних корпорацій. Демократія потребує живих, високоякісних засобів масової інформації, що діють автономно від осередків влади. Система ЗМІ, в якій переважають капіталістичні корпоративні ЗМІ, суперечить цій вимозі. Роберт МакЧесні (Robert McChesney) висунув ідею надати кожному платникові податків річний ваучер, котрий може бути використаний тільки для неприбуткових організацій у сфері новинної журналістики. Необхідно розробити низку критеріїв для сертифікації організацій, які претендують на фінансування за ваучерами платників податків. Тут найважливішим є те, щоб організація діяла на громадських засадах і по-справжньому продукувала новини, але можуть бути розроблені й інші критерії. Така система дістала би перевагу у фінансуванні перед організаціями, що фінансуються безпосередньо державою, адже була б незалежною від держави. Така пропозиція могла б зняти з держави обов'язок фінансувати демократичні медіа, але при цьому дала би громадянам можливість взяти на себе відповідальність надавати кошти різноманітним організаціям на принципах рівності. Це допомогло б створити по-справжньому демократичні ЗМІ, здатні ефективно конкурувати з корпоративними медіа.

* * *

Тож як бути антикапіталістом у XXI столітті? Необхідно відмовитися від мрії скинути капіталізм. Капіталізм скинути неможливо — принаймні якщо ваша мета розбудувати вільне гуманне майбутнє. Ви можете особисто уникнути участі в капіталістичній системі, вийшовши з гри і мінімізувавши свою присутність у грошовій економіці і на ринку, але навряд чи такий вихід стане привабливим для більшості людей — особливо тих, у кого є діти, і, звісно, такий підхід має мало спільного з підтриманням емансипації як

суспільного процесу. Якщо вас хвилюють життя інших людей, вам так чи інакше доведеться мати справу з капіталістичними структурами та інститутами. Приборкування капіталізму і руйнування його зсередини — єдині життєздатні альтернативи. Вам необхідно брати участь і в політичних рухах, що ведуть до приборкування капіталізму через державну політику, і в соціально-економічних проектах з руйнування капіталізму шляхом розширення емансипативних форм економічної діяльності. Нам потрібне відродження енергійної та прогресивної соціал-демократії, щоб нейтралізувати шкоду від капіталізму і сприяти ініціативам, спрямованим на розбудову реальних утопій, що мають потенціал для роз'їдання фундаменту, на якому тримається капіталістичне панування.

*Переклад з англійської ОЛЕНИ СИМОНЧУК,
кандидата соціологічних наук, старшого наукового співробітника
відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України*